

IX.

Isten és a világ.

A három megelőző fejezetet annak próbáltuk szentelni, hogy Isten létezését az adott körülményekhez mértén valamenynyire bebizonyítsuk. Természetesen még legalább annyi fejezetten keresztül mind ugyanazt munkálhatnók s még akkor is nagyon távol állanánk a bebizonyítástól. Azonban úgy gondoljuk, hogy az, amit tettünk, elegendő arra, hogy értelmi alapot adjon vallásos magatartásunknak. Nekünk, embereknek azonban nem elég tudni azt, hogy Isten teremtette a világot; a velünk született és természetes kíváncsiság tovább kérdez. Milyen viszony van Isten és teremtménye, Isten és a világ között? Csak olyan-e Isten, mint egy mérnök, aki megtervezi az épületet, de az épület további életéhez, létezéséhez reá több szükség nincs? Vagy ha Isten nem közönyös saját munkájával szemben, belevegyítette-e magát abba, átítatta-e munkáját önmagával és jelen van-e abban, mint ahogy a gőzben jelen van a víz? Ezek a kérdések újabb gondolatokat termelnek, amelyek mind egyetlen irányban haladnak s azt kutatják, hogy miként van jelen Isten abban a világegyetemben, amelyet, a tények bizonyossága szerint, ő alkotott. Ma már a vallásfilozófia tulajdonképpen nehéz és súlyos kérdései nem az Isten léte vagy nemléte körül csoportosúlnak. Valahogy a létezés kérdése már komolyan nem vitatott s bármikor is vonták kétségbe Isten létezését, akár a tizennyolcadik század végén, akár a tizenkilencedik század közepétől errefelé, akár pedig napjainkban, amint láttuk, mindannyiszor az Isten természete, milyensége volt az, ami a kétséget létrehozta. A világot valahogy mindig meg kellett magyarázni s e magyarázathoz, úgylátszik, elkerülhetetlen szükség van »valami«-re s ez a valami az, amit a vallás Istennek nevez. A vallás azonban a puszta állításnál nem áll meg, a vallásnak ez még nem elég. Ahhoz, hogy Isten jelentsen is valamit, jelentse mindazt, amit a

vallásos lélek vele kapcsolatban gondol, érez és akar, szükség van más kérdések tisztázására.

Az Isten és világ viszonyára vonatkozólag a gondolkozás történetében nagyon sok magyarázat és megoldás, ajánlat született; azonban mint a legtöbb gondolkozási kísérlet, úgy e viszonyra adott válasz is három fő irányra vonható össze. A három közül kettő a szélsőséges álláspont, egy pedig az aranyközéput. A két szélsőséges a deizmus és pántheizmus, a középut pedig az, amelyik a két véglet felé haladó elgondolást valahogy az összhangban tartja s mind a kettőből megtart annyit, amennyit elegendőnek vél. Ez a harmadik út, a theizmus, amely szerint Isten benne van a világban, azonban nincs bele zárva, Isten kívül van a világon de nincs kizárva abból.

A deizmus teológiája Angolországban kezdődött, még pedig annak a tudományos felfogásnak örökségeként, amelyet Newton hagyott maga után. Ő ugyanis a maga fizikai törvényével, a nehézkedés törvényével megpróbált mindent magyarázni. De Istenre mégis szüksége volt, hogy a világegyetemben adódó rendelleneségekre gondot fordítson. Ebben a felfogásban Isten nem egyéb egy mechanikusnál, aki mindig figyeli a nagy kozmikus mozdonyt, keresi az abban mutatkozó bajokat, a meglazult csavarokat megerősíti, az elvásott részeket újra csinálja. Olyan, mint egy órás, aki megjavítja a szerkezetet, ha arra szükség van. A deizmus szerint, Isten egy lökést adott a világnak s ezzel a végtelen űrben elindította; ez a kezdeti tevékenység elégnek látszott igazolni azt, hogy a dolgok vannak, élnek és működnek. A felhúzott óra saját rugóinak erejénél fogva jár. E felfogás szerint Isten minden munkáját elvégezve, a világtól távol, magasan királyi székében munkátlanul, a bölcsesség csendességében örök semmittevésben pihen. Ez a deisztikus felfogás később az »Absolut« fogalmát hozta létre, amely a maga teljes függetlenségében semmivel összeköttetésben nincs s következésképp teljesen ismeretlen.

E felfogással szemben álló másik véglet az, amely Isten és a világ viszonyát magyarázza, a pántheizmus. Sheen ezt mondja: »Az utolsó három században úgylátszik, hogy amit az egyik filozófiai nemzedék igaznak tart, azt a rákövetkező tagadja.«¹ És valóban abból a végletből, amely szerint Isten teljesen kívül áll a világtól, a gondolat tengelye átcsapott a másik végletbe, melynek állítása szerint: Isten és a világ ugyanaz.

¹ „The Immanence of God“ (1931) 93. l.

A pántheizmus kezdetleges formájában, melyet Hégel képviselt legjellegzetesebben, a világegyetem az Isten, mint puszta idea tényleges megvalósulása progresszív megnyilatkozása a természetben, az elmében és a történelemben. Más szavakkal: Isten természet, ember és történelem mind összeolvadnak egy színtelen egységben. Isten minden és minden létezés, minden tárgy egy ilyen istenittas világban csupán az ő lényegének megjelenési formája, szempontja, az ő lényegének, mely mindeneket áthat.

Nem célunk kimerítő kritikát mondani e két végletről, azoknak hibáiról; de néhány mondatban reá kell mutatnunk arra, hogy miért tarthatatlan akár a deizmus, akár a pántheizmus. Igaz, hogy a deizmussal kapcsolatban nem sokat kell időznünk. Ma már egyetlen komoly képviselője sincs ennek a teológiai iránynak. E történelmi álláspontnak a legnagyobb és a legalapvetőbb hibája, hogy feltételezi, hogy az okot, jelen esetben a Legfőbb Okot egyáltalán nem érdekli munkájának iránya és eredménye. Amennyire tapasztalatunk mutatja, minden ok valami céllal indul el és cselekszik, valami eredményt kíván elérni azáltal, hogy működésbe indul és ha egyszer tevékenységbe kezdett, az nem lehet közömbös reá nézve, hogy az elindított akarat miként cselekszik tovább. Isten tehát nem felejtette el, hogy teremtette a világot. A deizmus különben sohasem is játszott szerepet a gyakorlati vallásosságban. Addig is, amíg komolyan hirdették, inkább csak filozófiai elmélet gyanánt szerepelt.

A pántheizmus, amint azt dolgozatunk második fejezetében láttuk, már egészen más természetű. Más természetű azért, mert ennek a gondolatsíkján még ma is élnek vallások, sőt mindazok a vallásos törekvések, amelyek ugyan nem érik el a humanizmus szélsőségeit, de amelyek mégis merőben radikálisak, újszerűek és »modern«-ek, egészen pántheisztikusak. E törekvések bár a nyugati elme filozofáló magatartásából indulnak ki, mégis, a tényleges vallásos pántheizmus egészen a keleti gondolkozást tükrözi vissza s abból az elmélyedni vágyó, természetimádáson alapuló lelkiállapotból táplálkozik, amelyet Kelet nagy Szent Könyvei iktattak be ezrek és milliók életébe. Azonban keleten is spekulatív eredetű a pántheizmus s nem elsősorban vallásos megnyilatkozás, bár bizonyos gyakorlati kihatásai vannak.

Voltak a gondolkozás történetében optimisztikus pántheisták, azonban minket a pesszimiztikus pántheizmus egyáltalán nem érdekel. Az elmének egy furcsa, sötét játéka az, amely semmit megmagyarázni, megfejtetni nem tud, legfeljebb a dolgok rendjét

leírja egy bizonyos szempontból ; olyan szempontból ugyanis, amit számára a sötét szemüveg megenged. Ott van azonban az optimisztikus pántheizmus, amely nagyobb veszedelmet jelent a jelenben a theizmusra nézve, mint bármi más. Azok az emberek ugyanis, akik az újszerűt csak azért szeretik, mert újszerű, az ilyen pántheizmusért nagyon tudnak lelkesedni ; tudnak, mert kifejezései olyan behizelgők s olyan meleg, áradozó vallásosságot sejtetnek, hogy érte sokan lemondanak a dogmatikus ruhákba öltöztetett, mesterséges theizmusról. Lássuk azonban ezt az optimista pántheizmust. Természetesen optimizmusának egyetlen alapja a jóban való hit lehet ; ez a hit azonban nagyon bizonytalan alapúl szolgálhat, mert e felfogás kiinduló tétele szerint minden, ami van, jó. Ebben az esetben tehát tagadnia kell minden olyan minőségbeli különbséget, amelyet mi érték-ítéleteinkben nélkülözhetetlenek tartunk. Tagadnia kell e különbséget, vagy legjobb esetben azt hinni, hogy ezek illúziók szubjektív kisugárzásai az elmének (ebben az esetben is ellentmondásba kerül) ; az állítás tehát, hogy minden, ami van, jó, értelmetlen, jelentőség nélküli. Ennek az ellenkezője eszerint éppen így igaz lehet ; a jónak úgy marad meg sértetlenül a fogalma, ha a minőségi különbség létezését nem vetjük el, mert a jó és a rossz olyan alapvető megkülönböztetés az emberi tudatban, mint akár a világosság és a sötétség. Ha a pántheizmus ilyen alapvető dolgokat semmibe vesz, nem is képes megfelelő tárgyat mutatni fel a vallásos elgondolásnak, hiszen minden vallás, amennyire a vallások története bizonyítja, olyan tárgyat, objektumot keresett, amely nem közömbös, tehát értéket képvisel, jó. Ha ezt valaki tagadja, akkor minden vallást értelmetlen összevisszaságnak alacsonyít le.

A gyakorlati élet azt bizonyítja, hogy a vallás tulajdonképpeni erejét, varázsát, értékét, melegségét magáért az elvért még a pántheista felfogásúak sem adják fel. Dr. A. S. Geden¹ az indiai pántheizmusról szólva, a következőket mondja : »Az emberek többsége, annak ellenére, hogy a pántheista elméletet magának vallja, nem igyekszik azt összhangba hozni erkölcsi felfogásával és nem hagyja, hogy az bármilyen formában befolyásolja ilyenirányú magatartását. Az alapvonásaikban vallásos hajlamú és gondolkozású emberek minden törekvése az, hogy egy személyes Istennel viszonyba, érintkezésbe lépjenek. Az az elvont pántheizmus, amely vallásunkat általában jellemzi, teljesen érin-

¹ „Encyclopaedia of Rel. and Eth. IX. k.” 619. l.

tetlenül hagyja az űk mindennapi életük menetét és irányát«. Ez a megállapítás nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy a pántheizmus még ott is csak elmélet és filozófiai elv, ahol pedig az egész komplikált vallásos rendszer erre épül fel, mert a hit, a vallás, amellyel az emberek élnek, theisztikus.

A pántheizmus a puszta immanencia elvén épül fel és semmi helyet nem ad a transcendensnek, a világonkívűliségnek. Azonban a puszta immanencia fogalma teljesen tarthatatlan, téves gondolkozáson alapszik. Matthews szerint »Minden pántheisztikus elméletnek el kell vetni az immanencia fogalmát, mert az immanencia maga után vonja valami olyannak a létezését, ami más, mint az Istenség, vagy Szellem; amelyről azt állítja, hogy immanens, valami olyan, *amelyben* az Istenség immanens«¹ Úgy látszik tehát, hogy az immanens és transcendens egymást kiegészítő fogalmak és minden felfogásnak, amely az egyiket elfogadja, szükségképpen el kell fogadnia a másikat is. Mindazonáltal a transcendens fogalma sem egészen világos. Nem olyan könnyű világon-kívűliségről beszélni. Hiszen minden, ami létezik a világegyetemhez tartozik. A világegyetem végességét pedig csak egy feltétel mellett tudjuk elfogadni; csak úgy, ha a legújabbban sokat hangoztatott pántheizmus elgondolásait tesszük magunkévá. Ez a felfogás, bár a mai gondolkodók magyarázataiban kerül közforgalomba, megtalálható már a híres Keleti Szent Könyvben: »minden létezés bennem él, de én nem élek azokban«,² vagy az Újtestamentumban: »benne élünk, vagyunk és mozgunk«. E felfogás szerint, nem Isten van a világban, hanem a világ van Istenben. A pántheisztikus elméletnek egy emelkedettebb elgondolású formája. Úgy képzelhetjük el legkönnyebben ezt a felfogást, ha egy olyan gömbre gondolunk, amely egészen benn van a vízben. E hasonlat értelmében a gömb jelentené a világegyetemet, minden létezést, a víz pedig az azt önmagában tartó Istenséget. Ez az úgynevezett »viselő» Isten-fogalom, mely szerint mindenek fejlődési állapotban vannak a teremő erejű Istenség méhében.

A biológusok különösen támogatják ezt az embriónális szempontú világmagyarázatot. Bármennyire különösnek látszik első gondolatra az új elgondolású Istenség, ezidőszerint a legközelebb ez áll a tudományos állásponthoz. Az evolúció amaz elmélete, amelyet egyik előző fejezetben elemeztünk s amely az »emergent

¹ „Ged“ 132. 1.

² „The Sacred Books of the East VIII.“ 821. 1.

evolution« nevet viseli, egészen e felfogásnak malmára hajtja a vizet, kimutatván az időnként egész váratlanul világba érkező új létezőtípusok megjelenését, amely az embriológia világában lefolyó történésekhez híven nem mindig magyarázható az ok és okozat feltétlen törvényével.

Dr. Varga Béla szerint: »míg a pántheizmusban Isten különállósága teljesen elvész a természetben s abban mint személytelen erő van feltüntetve, addig a pánentheizmus Isten önállóságának gondolatát nem adja fel.«¹

Nem mondhatnók, hogy a pánentheizmus minden problémát megold, azt azonban vallom, — s ez teljesen egyéni hitem — hogy eleddig ez a legkeresztényibb felfogás, amit csak ismertem.

A világ s benne mi, emberek, egy nagy fejlődési folyamatban vagyunk, teremődünk, mint ahogy ezt minden bizonyítja. Ezt a fejlődést maga Isten táplálja mintegy saját erejével és vérével, éppen úgy, mint az anya táplálja szíve alatt a maga fejlődő magzatát. A fiúi, gyermeki viszony, mely Jézus tanításaiban olyan kimagasló, kidomborodott, szintén ebben a formában kapja a legbiztosabb alapot.

¹ Unit. Szószék : 1935. jul.—dec. sz.